

Academy of the Police Force in Bratislava

MÁRIA SABAYOVÁ
ORCID: 0000-0003-3870-5500
maria.sabayova@akademiazp.sk

Economic Security in the Context of Geopolitical Change and Globalisation*

Bezpieczeństwo gospodarcze w kontekście zmian geopolitycznych i globalizacji

INTRODUCTION

The fulfilment of economic threats can be identified at a number of historical milestones. In recent years, however, the importance of economic security has been particularly accentuated in the context of recurrent crises and increasingly violent confrontations between states. However, these always have an economic dimension – either as a cause or as a consequence. At the same time, globalisation processes have changed the old definition of economic security, which was understood as independence from direct manipulation by other governments. Partial issues related to actual threats are part of monitoring and management, one of which is the ability of the state to ensure socio-economic stability internally and externally. Indeed, given the interconnectedness of economies and economic interdependence, any military or non-military confrontation can also cause secondary severe economic harm to states that have nothing to do with direct confrontation. Perhaps this is also because the political view of security often differs from the economic one.

Economic imbalances in social systems are not the only sub-field of study of economic security, and the wide range of factors that shape it naturally raises many questions. Is it possible to anticipate potential crises that place enormous

* This work was supported by the Grant Agency VEGA No. 2/0028/24 titled “Social changes and conflicts in selected contexts of the development of contemporary capitalism”.

demands on public resources? Can they be prevented? What are the key factors shaping economic security today?

This article aims to provide a theoretical framework for assessing risks and how they can be managed in the interest of national economic security. The qualitative research consisted of a content analysis of the available literature and applicable standards. The inductive approach allowed to reveal and name the problem areas.

THEORETICAL BACKGROUND

National security is not only related to national defence in the context of military defence. It has many more dimensions that make a state a safe place. Undoubtedly, a strong economy, globally competitive and stable, is one of them. This determines the position and perception of the state externally (in the geopolitical environment) on the one hand, and the standard of living of the population viewed from the inside on the other. *a priori*, it is not possible to hierarchise the economic elements of national security. Is it the indebtedness of the state, industrial capacity? Energy (in)self-sufficiency? Science and available technology? Human capital?

The relationship between the national security and economic spheres is thus complex and characterised by many close links and feedback loops. Indeed, economic impacts can have devastating effects on the lives of individuals, on businesses and on the economy as a whole. In this respect, the economy is a key element of national security, because an undersized economy undermines security and, at the same time, weaknesses in security strategy can have undesirable economic consequences.

Economic security is usually explained as the ability of individuals to satisfy needs with economic goods, or more generally, to ensure economic well-being in the sense of national security. However, the interpretation of the concept depends on the approaches used and the measurable indicators associated with them. While some approaches attempt to quantify the frequency of certain risks, others measure the consequences or the extent of resources that need to be expended to protect against these risks. However, because indicators that indicate economic risks lack common metrics, it is difficult to determine their severity, as well as to aggregate them in terms of a generalizable concept¹.

In terms of people's subjective perception of safety (feeling), the data sources are mainly surveys, which usually reflect personal experience. In the case of

¹ J.E. Stiglitz, A. Sen, J.P. Fitoussi, *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*, 2009, <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/8131721/8131772/Stiglitz-Sen-Fitoussi-Commission-report.pdf> (access: 12.5.2025), pp. 201–202.

objective security (observed reality), we draw on analyses of data and economic indicators, where maintaining economic security means being protected from economic risks over which one may have little or no control.

Potential threats to national security in the context of economic factors can be accentuated along two lines. At the level of the national economy, in the context of comprehensive national security, i.e. in terms of the nature and structure of the economy and its long-term sustainability, its competitiveness or dependence on international trade.

R. Ivančík sees the problem of economic security in globalisation, its discontinuity and the specific risks associated with it, especially in areas such as:

- competition in the market for goods and services, where the formation of economic zones based on geopolitical criteria leads to asymmetries and multiple imbalances;
- the concentration of the economic power of multinational companies and their potential to become a threat not only to the countries in which they operate;
- speculative trends in capital markets and the lack of powers of national authorities to eliminate aggressive foreign investment,
- labour migration and outsourcing, which lead to economic vulnerability for both the country of origin and the country of destination;
- the flow of information, particularly in terms of its speed, stability and standardisation².

However, the events of recent years have highlighted additional challenges and potential risks, whether in terms of economic dependencies, such as on natural resources, on supply chains, on investment, on international economic trends (globalisation, deglobalisation), or on shifts in the geopolitical balance of power, growing instability, insecurity and hybrid threats. Last but not least, there are challenges such as climate change and the increasing frequency of floods and fires, or the scarcity of fresh water sources. Social tensions and exacerbated social relations cannot therefore be ruled out in the future, which may ultimately lead to open conflicts that threaten national security.

We look at a country's economic policy not only in terms of economic efficiency, but also in terms of what implications a particular economic policy or economic interdependence has for the financial security of the country inwards, in other words, for the sustainability of public finances. These are undoubtedly crucial for all other components of national security. Although there has not yet been a consensus among economists as to a clear definition of the term, sustainability of public finances is generally understood as the ability of a government to maintain

² R. Ivančík, *Ekonomické riziká pre národnú bezpečnosť v ére globalizácie*, [in:] *Bezpečnostné fórum 2021. Zborník vedeckých prác*, eds. J. Ušiak, D. Kollár, Banská Bystrica 2021, pp. 69–71.

public finances in such a state over the long term that the solvency of the state is not jeopardised. However, from the history of sovereign bankruptcies we can also identify their impact on state security.

EUROPEAN VISION FOR ECONOMIC SECURITY

The economic and other risks to the security of society are currently rapidly evolving and changing under the influence of deepening globalisation processes, which makes it significantly more difficult, if not impossible, to manage³. As we have seen in the last two decades, Europe has not been sufficiently prepared for new and emerging risks arising from a more challenging geopolitical context. The articulation of the European Economic Security Strategy is the first major effort to assess the risks to economic security. Given the experience of states during the 2020 pandemic and the subsequent impact of the military conflict in Ukraine, European authorities want to focus on risks in four areas:

- resilience of supply chains, including energy security;
- physical and cyber security of critical infrastructure;
- technological security and technology leakage;
- risks of using economic dependencies or economic coercion as a weapon⁴.

Although the European Union is more on the liberal side of the spectrum when it comes to the free market, the issue of protecting strategic businesses has become one of the main themes in the security strategy. A new approach to the protection of European strategic assets for security and public order reasons has been brought about by Regulation (EU) 2019/452 of the European Parliament and of the Council⁵, where a specific type of foreign investment is the so-called critical foreign investment (referring to critical infrastructure, dual-use items, defence industry products, media services, biotechnology, press, cloud computing services, etc.), where there is an indicated increased risk of a negative impact on security or public order.

The protection of strategic assets relies on restrictive measures that should apply to a wide range of investments that create or maintain lasting and direct links between third-country investors and undertakings carrying on economic activities in a Member State. The circumstances and grounds for screening, as

³ J. Dušek, *Vliv sociálního kapitálu na regionální ekonomiku na příkladu spolupráce obcí v Jihočeském kraji*, České Budějovice 2020.

⁴ European Commission, *An EU Approach to Enhance Economic Security*, Brussels, 20.6.2023, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/document/print/en/ip_23_3358/IP_23_3358_EN.pdf (access: 12.5.2025).

⁵ Regulation (EU) 2019/452 of the European Parliament and of the Council of 19 March 2019 establishing a framework for the screening of foreign direct investments into the Union (OJ L 79I/1, 21.3.2019).

well as the detailed procedural rules applicable, are a matter for the Member States and the specific rules adopted by them. The actual assessment, authorisation, conditioning, prohibition or cancellation of foreign direct investment⁶ is intended to be a response to the expansion of foreign investment in the EU and the growing concerns about the potential impact of foreign business companies on the physical and cyber resilience of critical infrastructure, concerns about potential technology leakage and more generally concerns about the impact of foreign capital on the economy as a whole. In addition, the declared initiatives of the European authorities in the context of the economic security strategy are directed towards screening foreign investment in the EU, improving coordination in the area of export controls and support for research and development and research security.

ECONOMIC DEPENDENCIES AND ECONOMIC COERCION

The weaknesses of some European economies in the international division of labour can be illustrated in Slovakia, which ranks among the most export-oriented economies in the world. Slovakia's share of exports in GDP will reach 85.1% in 2020 and 92.4% in 2021⁷. Moreover, it is characterised by a strong orientation towards the automotive industry and, like Poland for example, is disadvantaged in global supply chains by specialising in a low value-added manufacturing function⁸. However, the competitive advantage of many post-communist states, based on low personal costs, is fading, and they are increasingly exposed to risks stemming from disruptions in the supply of inputs⁹ and intermediate inputs, which are one of the main categories of products imported from abroad. Although also due to the poor state of transport infrastructure or, as we have seen, due to the closure of national borders during the pandemic.

Paradoxically, specific efforts to reduce dependence on critical mineral resources from Russia may end up hurting states even more and helping Russia to make more money. For example, despite several packages of sanctions against Russia, the European Union has established exemptions for 34 types of "critical"

⁶ A. Vartašová, K. Červená, M. Bujňáková, *The Impact of Legislation on Foreign Direct Investments in the Slovak Republic*, [in:] *SGEM 2016: Political Sciences, Law, Finance, Economics and Tourism*, vol. 3, Sofia 2016.

⁷ World Bank, *World Integrated Trade Solution*, 2023, <https://wits.worldbank.org> (access: 12.5.2025).

⁸ A. Kordalska, M. Olczyk, *Upgrading Low Value-Added Activities in Global Value Chains: a Functional Specialisation Approach*, "Economic Systems Research" 2022, vol. 35(2).

⁹ In electricity generation, Slovakia is in the position of a net exporter, but as regards gas, in 2021, 98% of domestic gas consumption was imported, primarily from the territory of the Russian Federation.

raw materials that cannot be replaced, either because of the required speed of these supplies, their price, or the global shortage¹⁰.

The declared solutions consist in diversification of energy raw material sources and transit routes, increased use of renewable energy sources and, above all, changes in the structure of economies. They are logical, but too time-consuming and institutionally demanding to rely on immediately.

Similarly, maintaining competitiveness in an environment of now concentrated capital and the influence of multinational corporations will be far from easy. According to data available in the EuroGroups register, in 2021 there were a total of 155,983 multinational enterprise groups operating in EU and EFTA countries, and around 20% of employment in Europe works for a multinational enterprise group, with the 5% largest multinational enterprise groups accounting for 82% of employment in these groups¹¹.

Therefore, if on the one hand it can be seen as supporting domestic firms as a positive step of the state's economic policy, on the other hand, it can be seen as a protectionist measure and may ultimately end up as a retaliatory countermeasure. Fears of economic dependence being abused or of economic coercion being used as a weapon are not unfounded. Already at the end of the Cold War in the middle of the last century, the rivalry between the world's great powers shifted precisely to the economic level. Indeed, controlling a country's market and industrial base means gaining a strong influence over a particular economy and within the world economy¹². The existence of a new phenomenon, "economic warfare", has been suggested by E. Delbecque and C. Harbulot in their analysis of geo-economic strategies¹³. They see it as an alternative or complement to military engagement. The Oxford English Dictionary defines economic warfare as an economic strategy based on the use of measures whose primary aim is to weaken the economy of another state. Similarly, the Encyclopaedia Britannica considers economic warfare to be the use or threatened use of economic means against another country to weaken its economy and thereby reduce its political and military power. Alternatively, to change its policies or behaviour. Common methods of economic warfare include embargoes, restrictions on imports or exports of strategic shapes, sanctions, investment bans, etc.; on the other hand, the same measures are a common part of protectionist protection of the internal market, blurring the line between "attack"

¹⁰ L. Hríbik, *Od vypuknutia vojny na Ukrajine doviezla Únia z Ruska suroviny za takmer 14 miliárd eur; problému si je vedomá*, 26.10.2023, <https://sita.sk/od-vypuknutia-vojny-na-ukrajine-doviezla-unia-z-ruska-suroviny-za-takmer-14-miliard-eur-problemu-si-je-vedoma> (access: 12.5.2025).

¹¹ Eurostat, *Structure of Multinational Enterprise Groups in the EU*, 2021.

¹² A.L. Friedberg, *The Changing Relationship between Economics and National Security*, New York 1992.

¹³ E. Delbecque, C. Harbulot, *La guerre économique: Que sais-je*, Paris 2011.

and “protection”. The issue is to distinguish between “attack” and “retaliation” in economic reality. Unlike in the military sphere, this is not nearly so simple.

CONCLUSIONS

Globalisation processes have revealed new dimensions of vulnerability in economies. These include complex value chains, energy dependence, the concentration of exports and imports, increasingly frequent macroeconomic imbalances, unpredictable crises, cyberspace and hybrid threats, etc., which are very difficult to predict in the light of the experience of recent decades. It turns out that, whether it is a private sector problem or a public sector problem, the problem is always reflected in public finances as a negative impact. It is difficult to prevent potential economic problems, just as it is difficult to predict people’s behaviour, but we can name the factors that will undoubtedly be a challenge for maintaining economic security in the years to come. The wide range of these factors naturally raises many questions as to the size of the risks and the effort to quantify the consequences when the risks materialize, the eventual cost of remediation, the cost of prevention from these risks, etc. Both governments and supranational authorities are trying to find answers.

The dynamism and instability of the world economy, the widening gap between rich and poor regions and entirely new economic challenges point to a deglobalisation trend in recent years. Even this is far from being able to return states to pre-globalisation levels. If for no other reason, it is because of the aforementioned heavy dependence of states on foreign investment, energy dependence and dependence on imports of raw materials and food. The possibility of diversifying inputs, energy independence and diversification of supply chains as a solution to the problem risks increasing the prices of these inputs and complicating supply and demand relations. This may ultimately hamper these efforts. This is also because globalisation has enabled the concentration of production, but economies have lost sight of the complexity of production. What we can therefore see today is a very strong fragmentation of production processes, which can be seen as one of the significant potential risks in terms of the resilience of global supply chains. Diversifying both the sectoral structure and export markets in the interests of sustainability is a very uncertain outcome pro futuro.

REFERENCES

LITERATURE

- Delbecq E., Harbulot C., *La guerre économique: Que sais-je*, Paris 2011.
- Dušek J., *Vliv sociálního kapitálu na regionální ekonomiku na příkladu spolupráce obcí v Jihočeském kraji*, České Budějovice 2020.
- Eurostat, *Structure of Multinational Enterprise Groups in the EU*, 2021.
- Friedberg A.L., *The Changing Relationship between Economics and National Security*, New York 1992.

- Ivančík R., *Ekonomické riziká pre národnú bezpečnosť v ére globalizácie*, [in:] *Bezpečnostné fórum 2021. Zborník vedeckých prác*, eds. J. Ušiak, D. Kollár, Banská Bystrica 2021.
- Kordalska A., Olczyk M., *Upgrading Low Value-Added Activities in Global Value Chains: A Functional Specialisation Approach*, "Economic Systems Research" 2022, vol. 35(2), DOI: <https://doi.org/10.1080/09535314.2022.2047011>.
- Vartašová A., Červená K., Bujňáková M., *The Impact of Legislation on Foreign Direct Investments in the Slovak Republic*, [in:] *SGEM 2016: Political Sciences, Law, Finance, Economics and Tourism*, vol. 3, Sofia 2016, DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3812350>.

ONLINE SOURCES

- European Commission, *An EU Approach to Enhance Economic Security*, Brussels, 20.6.2023, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/document/print/en/ip_23_3358/IP_23_3358_EN.pdf (access: 12.5.2025).
- Hríbik L., *Od vypuknutia vojny na Ukrajine dovezla Únia z Ruska suroviny za takmer 14 miliárd eur, problému si je vedomá*, 26.10.2023, <https://sita.sk/od-vypuknutia-vojny-na-ukrajine-doviezla-unia-z-ruska-suroviny-za-takmer-14-miliard-eur-problemu-si-je-vedoma> (access: 12.5.2025).
- Stiglitz J.E., Sen A., Fitoussi J.P., *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*, 2009, <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/8131721/8131772/Stiglitz-Sen-Fitoussi-Commission-report.pdf> (access: 12.5.2025).
- World Bank, *World Integrated Trade Solution*, 2023, <https://wits.worldbank.org> (access: 12.5.2025).

LEGAL ACTS

- Regulation (EU) 2019/452 of the European Parliament and of the Council of 19 March 2019 establishing a framework for the screening of foreign direct investments into the Union (OJ L 79I/1, 21.3.2019).

ABSTRACT

Globalisation processes have revealed new dimensions of vulnerability in economies. These include: complex value chains, energy dependence, concentration of exports and imports, increasing macroeconomic imbalances, unpredictable crises, cyberspace and hybrid threats, etc. Based on known facts, the article theoretically defines selected risks of economic security in terms of the concept of national security, points out the efforts of national and supranational authorities to eliminate these selected risks, and outlines potential challenges of economic security in terms of national security.

Keywords: security; risk; economy; globalisation; crisis

ABSTRAKT

Procesy globalizacji ujawniły nowe wymiary podatności gospodarek na zagrożenia. Należą do nich: złożone łańcuchy wartości, zależność energetyczna, koncentracja eksportu i importu, rosnące nierównowagi makroekonomiczne, nieprzewidywalne kryzysy, cyberprzestrzeń i zagrożenia hybrydowe itp. Na podstawie znanych faktów w artykule teoretycznie zdefiniowano wybrane zagrożenia dla bezpieczeństwa ekonomicznego w kontekście koncepcji bezpieczeństwa narodowego, wskazano na wysiłki władz krajowych i ponadnarodowych zmierzające do wyeliminowania tych wybranych zagrożeń oraz nakreślono potencjalne wyzwania dla bezpieczeństwa ekonomicznego w kontekście bezpieczeństwa narodowego.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo; ryzyko; gospodarka; globalizacja; kryzys

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie. Szkoła Doktorska Nauk Społecznych

KAROLINA SIKORA
ORCID: 0000-0003-0345-3841
karolina.sikora@doctoral.uj.edu.pl

Obrona przez kulturę w świetle ogólnej klauzuli zawinienia – propozycja interpretacyjna

Cultural Defense and the General Guilt Clause – Interpretation Proposal

WPROWADZENIE

Coraz większe zróżnicowanie kulturowe jest cechą charakterystyczną współczesnych społeczeństw, co wynika m.in. z postępującej swobody przepływu osób oraz rozszerzenia dostępności relatywnie prostego i komfortowego przemieszczania się na skalę globalną¹. Heterogeniczność struktur kulturowych społeczności zamieszkujących terytoria określonych państw stanowi wyzwanie dla komórek nimi rządzących, stojących przed pytaniem o to, czy i w jakim zakresie należy zapewnić akomodację osobom wywodzącym się z kontekstów innych niż dominujący na terenie objętym ich władzą². Poza sferami takimi jak zatrudnienie, edukacja i spokojne zamieszkiwanie, wielokulturowość wpływa również na przesłanki stosowania prawa karnego.

Prawo karne jest gałęzią systemu bazującą na zgodzie co do wartości, które uznaje się w danym społeczeństwie za godne ochrony, a hierarchia tych wartości

¹ W.J. Burszta, *Antropologia kultury*, Poznań 1998, s. 151; M. Grzyb, *Przestępstwa motywowane kulturowo. Aspekty kryminologiczne i prawnokarne*, Warszawa 2016, s. 21.

² S. Łodziński, *Wielokulturowość i prawa mniejszości. Zmieniające się wizje integracji imigrantów w Europie*, [w:] *Wielokulturowość – międzykulturowość – transkulturowość w perspektywie europejskiej i pozaeuropejskiej*, red. A. Barska, M. Korzeniowski, Opole 2007, s. 98.

podlega wpływom kulturowym³. W związku z tym, że już w obrębie społeczności kultury dominującej występują istotne niezgodności co do wartości podlegających ochronie oraz ich hierarchii, tym bardziej ciężko wymagać pełnej zgodności ze strony przedstawicieli mniejszości kulturowych. Analogiczna uwaga może odnosić się do norm kulturowych, które w pewnych przypadkach – wskutek instytucjonalizacji i kodyfikacji – stają się normami prawnymi. W sytuacjach, w których wspomniana niezgodność odnosi się do normy prawa karnego obowiązującej na terytorium państwa, a przedstawiciel mniejszości kulturowej ją narusza w imię dania posłuchu własnej normie kulturowej, mamy do czynienia z przestępstwem motywowanym kulturowo⁴.

Zachowanie przedstawiciela mniejszości kulturowej dopuszczającego się przestępstwa motywowanego kulturowo podlega prawnokarnemu wartościowaniu w systemie, który został „skrojony na miarę”⁵ przedstawicieli kultury dominującej. Tym samym ocena odpowiedzialności osoby, która zinternalizowała odmienne od dominujących w danej kulturze wzorce postępowania, odbywa się według niedostosowanych do niej standardów. Instytucją, która pozwala na wyrównanie tej sytuacji, jest tzw. obrona przez kulturę, która polega na zmniejszeniu albo nawet na wyłączeniu odpowiedzialności karnej osoby, która dopuszcza się czynu niezgodnego z normą prawną obowiązującą na terytorium, na którym obecnie żyje i przebywa, jednocześnie zachowując lojalność wobec własnej normy kulturowej⁶.

Należy w tym miejscu podkreślić, że ciężko mówić o obronie przez kulturę jako jednolitym narzędziu. Czerpie ona swoje źródła z anglosaskich systemów prawa, gdzie funkcjonuje jako jedna z tzw. *defenses* – strategii obrony, w tym przypadku opartej o argumenty z przynależności kulturowej sprawcy. W kontynentalnych kulturach prawnych pojęcia obrony przez kulturę należałoby używać raczej jako terminu określającego zbiór narzędzi prawa karnego, zarówno materialnego, jak i procesowego, pozwalających na złagodzenie, a nawet na całkowite wyłączenie odpowiedzialności karnej sprawcy przestępstwa motywowanego kulturowo, w określonych okolicznościach⁷. W polskiej literaturze z zakresu

³ O aksjologicznych podstawach prawa karnego zob. A. Zoll, *Art. 1, [w:] Kodeks karny. Część ogólna*, t. 1, cz. 1: *Komentarz do art. 1–52*, red. W. Wróbel, A. Zoll, Warszawa 2016. Powstały również opracowania skoncentrowane wyłącznie na aksjologii prawa karnego. Zob. np. A. Grześkowiak, I. Zwoliński (red.), *Aksjologiczne podstawy polskiego prawa karnego w perspektywie jego ewolucji*, Bydgoszcz 2017.

⁴ J. van Broeck, *Cultural Defence and Culturally Motivated Crimes*, “European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice” 2001, vol. 1, s. 5.

⁵ A.D. Renteln, *The Cultural Defense*, New York 2004, s. 187.

⁶ M. Grzyb, *Przestępstwa...*, s. 21; M. Dudek, *Czy każda kultura zasługuje na obronę? Kilka wątpliwości dotyczących cultural defense i prawa karnego w dobie multikulturalizmu*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2011, nr 2, s. 50.

⁷ J. van Broeck, *op. cit.*, s. 5–6.

prawa karnego materialnego poszukuje się przestrzeni dla obrony przez kulturę na takich płaszczyznach jak chociażby: wyłączenie bezprawności⁸ (tzw. pozaustawowy kontratyp zwyczaju), wyłączenie karalności⁹ (dekompletacja znamion typu czynu zabronionego) czy też – podejmowane na kanwie niniejszego tekstu – wykluczenie możliwości przypisania winy albo ograniczenie jej stopnia. W ostatnim z przytoczonych aspektów zwraca się uwagę na kwestie związane z niespełnieniem kryteriów z art. 1 § 3 k.k.¹⁰, a także na błędy mające wpływ na możliwość przypisania winy¹¹. Celem zawężenia zakresu niniejszego tekstu podkreślam, że dotyczy on wyłącznie zagadnień związanych z ogólną klauzulą zawinienia (art. 1 § 3 k.k.) jako przestrzenią dla zastosowania obrony przez kulturę w prawie polskim.

OBRONA PRZEZ KULTURĘ – CHARAKTERYSTYKA

W celu odpowiedniego skonceptualizowania pojęć używanych w niniejszym opracowaniu należy wskazać, że w literaturze wyróżnia się kilka aspektów obrony przez kulturę, ale nie wszystkie z nich będą w tym miejscu istotne. W pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę na jej warianty formalny oraz materialny¹². Pierwszy z nich odnosi się do instytucji prawa procesowego, stworzonej specjalnie na potrzeby reprezentacji przedstawicieli kultur mniejszościowych, natomiast drugi odpowiada swoim zakresem zaproponowanej wyżej definicji obrony przez kulturę i obejmuje wszelkie metody dążenia do złagodzenia czy też wyłączenia odpowiedzialności karnej sprawcy przestępstwa motywowanego kulturowo¹³.

Istotne jest również wyróżnienie obrony przez kulturę w aspektach kognitywnym oraz wolicjonalnym¹⁴. Wariant kognitywny odnosi się do sfery poznania sprawcy, a więc odpowiada sytuacjom, w których naruszając normę prawną, sprawca nie zna albo nie rozumie jej treści. W tej kategorii mamy do czynienia z zagadnieniami błędu w prawie karnym. Wariant wolicjonalny obejmuje swoim zakresem sytuacje, w których sprawca posiada wiedzę na temat obowiązujących norm prawnych i jest świadomy, że narusza je swoim zachowaniem, a pomimo tego postępuje zgodnie z własnym, sprzecznym z prawem wzorcem kulturowym, ponieważ sprzężone z normą kulturową wartości oraz sankcje „zmuszają go” do

⁸ O. Sitarz, *Culture defence a polskie prawo karne*, „Archiwum Kryminologii” 2007–2008, vol. 19–20, za: D. Bek, *Obrona przez kulturę. Analiza na gruncie polskiego prawa karnego*, Warszawa 2018, s. 231–232.

⁹ Tak m.in. D. Bek, *op. cit.*, s. 231.

¹⁰ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (t.j. Dz.U. 2024, poz. 17, ze zm.).

¹¹ D. Bek, *op. cit.*, s. 231.

¹² J. van Broeck, *op. cit.*, s. 29–30.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ M. Grzyb, *Przestępstwa...*, s. 281.

tego¹⁵. Na potrzeby niniejszego opracowania, posługując się pojęciem obrony przez kulturę, odnoszę się wyłącznie do jej wariantu materialnego oraz wolicjonalnego, co podyktowane jest podjętą tematyką.

Definiując wariant wolicjonalny obrony przez kulturę, którym posługuję się w tekście, użyłam pojęcia sprzężonych z normą kulturową sankcji. Również to zagadnienie wymaga na tym etapie doprecyzowania. Sankcja na potrzeby tego opracowania rozumiana jest szerzej niż w codziennym języku prawniczym. Obejmuje swoim zakresem wszelkie oddziaływania mające za zadanie odpowiednie zmotywowanie przedstawiciela grupy kulturowej do zgodnego z nimi zachowania. Mogą one mieć charakter formalny, jak kara kryminalna, ale częściej mają charakter nieformalny, nieegzekwowany przez aparat państwowy. Obok wskazanego podziału wyróżnia się także wewnętrzne oraz zewnętrzne sankcje¹⁶. Pierwsze z nich odnoszą się do poczucia odpowiedzialności jednostki czy – mówiąc bardziej kolokwialnie – jej sumienia, np. wywoływane niedochowaniem wymogów normy kulturowej poczucie wstydu. Drugie natomiast są nakładane przez społeczność, np. mogą przybrać formę wykluczenia z grupy albo nałożenia symbolicznego piętna, uniemożliwiającego pełnoprawne działanie w jej obrębie¹⁷. Sprzężone z normą kulturową sankcje różnią się od siebie stopniem dotkliwości oraz natężenia – w zależności od tego, jak ważna dla danej grupy jest określona norma, tym silniejsze będą sankcje (zarówno wewnętrzne, jak i zewnętrzne) związane z podjęciem sprzecznego z nią zachowania. Normy kulturowe, które oddziałują na jednostkę najintensywniej, tj. są z perspektywy jej grupy kulturowej najistotniejsze i co za tym idzie powiązane z najsilniejszymi sankcjami, nazywane są w literaturze imperatywami kulturowymi¹⁸.

Problemem rozważanym w niniejszym opracowaniu jest wpływ imperatywu kulturowego na potencjalnego sprawcę przestępstwa motywowanego kulturowo oraz jego konsekwencje w sferze prawnokarnej. Zakładam, że w sytuacji, w której sprawca staje przed wyborem norma prawna czy norma kulturowa (imperatyw), znajduje się w sytuacji konfliktu, który niezwykle intensywnie wpływa na jego proces decyzyjny, patologizując go. Konflikt pomiędzy normą prawną, za której złamanie grozi sprawcy kara kryminalna, a imperatywem kulturowym, obwarowanym silnymi sankcjami nieformalnymi, można więc uznać za rodzaj anormalnej sytuacji motywacyjnej. Prowadząc rozważania, podejmuję próbę odpowiedzi na pytanie, czy obowiązująca aktualnie w Polsce regulacja prawnokarna dopuszcza

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ M. Ossowska, *Motywy postępowania. z zagadnień psychologii moralności*, Warszawa 2002, za: D. Bek, *op. cit.*, s. 48.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ D. Bek, *op. cit.*, s. 96.

możliwość uwzględnienia działania pod wpływem imperatywu kulturowego jako okoliczność wyłączającą winę albo ograniczającą jej stopień.

POJĘCIE WINY W POLSKIM PRAWIE KARNYM – WYBRANE ASPEKTY

Na gruncie Kodeksu karnego z 1997 r. nie rozstrzygnięto jednoznacznie sporu o istotę winy¹⁹. Zwraca się jednak uwagę na fakt, że ustawodawca wyraźnie wyróżnił winę jako samodzielny element struktury przestępstwa, oddzielając ją od kryteriów umyślności i nieumyślności, będących elementami znamion typu czynu zabronionego, tworząc jego stronę podmiotową.

Wskazuje się na niejednoznaczność występujących w poszczególnych przepisach Kodeksu karnego pojęć winy. W szczególności chodzi tu o wynikającą z funkcji winy potrzebę rozróżnienia jej znaczenia użytego w art. 1 § 3 i art. 53 § 1 k.k.²⁰. Część przedstawicieli doktryny prawa karnego wskazuje, że wina pełni dwie podstawowe funkcje: legitymującą oraz limitującą²¹. Funkcja legitymująca stanowi upoważnienie do wymierzenia kary osobie, która zrealizowała znamiona typu czynu zabronionego, o ile można jej postawić zarzut, że mogąc dać zadość normie sankcjonowanej, nie zrobiła tego. Funkcja limitująca natomiast ujawnia się na etapie określania stopnia dolegliwości kary, która może być tej osobie wymierzona²². Inaczej należy więc rozumieć winę w świetle art. 1 § 3 k.k., którego treść uniemożliwia pociągnięcie do odpowiedzialności karnej osoby, której nie można przypisać winy w czasie czynu, a inaczej na gruncie art. 53 § 1 k.k., który z kolei zobowiązuje sąd do dostosowania dolegliwości kary do stopnia zawinienia. Pogląd ten jest jednak kwestionowany, m.in. poprzez podkreślenie stopniowości winy jako jej cechy²³. P. Zakrzewski argumentuje, że niemożliwe jest oddzielenie funkcji limitującej oraz legitymizującej winy, ponieważ „wina zachodzi już od najmniejszego jej stopnia i jej stopniowanie kończy się na winie pełnej”²⁴. W tym ujęciu obie przywołane funkcje winy są utożsamione w takim sensie, że „wina, limitując, jednocześnie legitymizuje górny próg dolegliwości sankcji karnej”²⁵.

W niniejszym tekście przyjmuję założenia kompleksowej normatywnej teorii winy, odnosząc możliwość postawienia sprawcy zarzutu niedania posłuchu

¹⁹ A. Zoll, *op. cit.*, s. 41.

²⁰ A. Barczak-Oplustil, *Sporne zagadnienia winy w prawie karnym. Zarys problemu*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2005, nr 2, s. 79–81.

²¹ *Ibidem*, s. 79.

²² A. Zoll, *op. cit.*, s. 46.

²³ P. Zakrzewski, *Stopniowanie winy w prawie karnym*, Warszawa 2016, s. 279. Podobnie: M. Kowalewska-Lukuć, *Wina w prawie karnym*, Warszawa 2019, s. 255.

²⁴ P. Zakrzewski, *op. cit.*, s. 279.

²⁵ *Ibidem*, s. 515.

normie prawnej do wszystkich znamion danego typu czynu zabronionego, zarówno podmiotowych, jak i przedmiotowych. Kluczowa jest tu niemożność wymagania od sprawcy podporządkowania się normie prawnej, wykluczająca przypisanie winy.

Brak możliwości postąpienia zgodnie z treścią normy sankcjonowanej w kontekście przypisania winy nie polega na fizycznej niezdolności do zapamiętania nad zachowaniem, lecz na niezdolności do ukształtowania procesu decyzyjnego w sposób wyznaczony przez tę normę. W pierwszej sytuacji mamy do czynienia z brakiem czynu, a nie z brakiem winy²⁶. Należy też podkreślić, że nie każda wadliwość procesu decyzyjnego będzie prowadziła do wykluczenia przypisania winy sprawcy, a wyłącznie taka, którą z perspektywy społeczno-etycznej można uznać za usprawiedliwioną²⁷. Okoliczność wywołująca tę nieprawidłowość ukształtowania mechanizmu motywacyjnego musi więc charakteryzować się odpowiednią siłą oddziaływania, uzasadniającą w oczach oceniającego bezprawne zachowanie sprawcy²⁸.

W doktrynie toczy się spór co do charakteru katalogu okoliczności wyłączających winę. Część autorów stoi na stanowisku, że katalog ten jest zamknięty²⁹, a więc niemożliwe jest wyłączenie winy, jeżeli dana sytuacja nie została wprost wskazana przez ustawodawcę jako uniemożliwiająca przypisanie sprawcy winy. Taki pogląd uzasadnia się poprzez odniesienie do konieczności zakładania racjonalności ustawodawcy w procesie wykładni, wskazując, że gdyby intencją prawodawcy było umożliwienie wyłączenia winy na podstawie okoliczności występujących w konkretnym stanie faktycznym, to znalazłoby to wprost odzwierciedlenie w treści ustawy³⁰. Zwolennicy poglądu o otwartości katalogu przesłanek wyłączających winę słusznie odwołują się do pozaprawnej istoty winy oraz do zasady godności ludzkiej³¹, przyświecającej całości przebiegu procesu karnego. Biorąc pod uwagę, że istota winy leży w rzeczywistości pozaprawnej³², a regulacja prawna jest jedynie pewnego rodzaju próbą uporządkowania tej rzeczywistości na potrzeby prowadzenia procesu karnego³³, niemożliwe wydaje się postawienie tezy o zamkniętym charakterze katalogu okoliczności wyłączających winę.

²⁶ *Ibidem*, s. 47.

²⁷ Z. Ćwiakalski, M. Szewczyk, A. Zoll, [w:] *Komentarz do Kodeksu karnego. Część ogólna*, red. K. Buchała, Warszawa 1994, s. 41, za: A. Zoll, *op. cit.*, s. 48.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ W szczególności taki pogląd wyrazili L. Gardocki (*Prawo karne*, Warszawa 2003, s. 53) oraz A. Marek (*Prawo karne*, Warszawa 2004, s. 136).

³⁰ L. Gardocki, *op. cit.*, s. 53.

³¹ A. Wąsek, *Kodeks karny. Komentarz*, t. 1, Gdańsk 1996, s. 37, za: A. Zoll, *op. cit.*, s. 48.

³² A. Barczak-Oplustil, *Sporne zagadnienia...*, s. 80.

³³ *Ibidem*.

Mimo że zgadzam się z tym, iż należy mieć na uwadze racjonalność ustawodawcy w procesie interpretacyjnym, to niesłuszne byłoby stwierdzenie, że prawodawca jest w stanie włączyć w zakres tworzonej przez niego regulacji wszystkie potencjalne scenariusze mogące zaistnieć na gruncie danego zagadnienia. Szczególnie uwidacznia się to przy analizie istoty winy, przyjmując bowiem, że będą występować stany faktyczne, w których ze społeczno-etycznego punktu widzenia uznaje się za usprawiedliwioną wadliwość procesu decyzyjnego sprawcy³⁴, trzeba brać pod uwagę różnorodność sytuacji motywacyjnych, które mogą okazać się w procesie oceny odpowiedzialności karnej sytuacjami anormalnymi. Tym samym przyjmuję pogląd o dopuszczalności pozaustawowych okoliczności wyłączających winę, a te okoliczności, które zostały przez prawodawcę umieszczone w ustawach karnych, traktuję jako zbiór przykładowy.

Taki wniosek uzasadniony jest nie tylko wskazanymi przeze mnie względami związanymi z istotą winy oraz bogactwem rzeczywistości pozaprawnej, lecz także z zasadą godności ludzkiej. Zaakceptowanie tezy o zamkniętym charakterze katalogu okoliczności wyłączających winę byłoby równoznaczne ze stwierdzeniem, że szczególnie sytuacje motywacyjne sprawców, które są w rozumieniu społeczno-etycznym anormalne, nie zostały dostrzeżone przez prawodawcę ani nie zasługują na uwzględnienie. W mojej ocenie kłóci się to z gwarancyjną funkcją prawa karnego oraz z istotą legitymującej funkcji winy, która jest konsekwencją obowiązywania zasady *nullum crimen sine culpa*. Zgadzam się w tym zakresie z A. Barczak-Oplustil i jej stwierdzeniem, że „zbyt «szerokie» ujęcie winy, do czego prowadzi wykluczenie istnienia pozaustawowych okoliczności wyłączających możliwość przypisania bycia winnym, może prowadzić do sytuacji, w której skazanie sprawcy będzie stanowiło naruszenie przepisów Konstytucji”³⁵.

Na podkreślenie zasługują również wątpliwości wyrażane w literaturze co do przystawalności modelu przypisania winy do realiów społeczeństwa wielokulturowego oraz zarzutu „skrojenia go na miarę” przedstawiciela kultury dominującej³⁶. Idąc tropem A.D. Renteln i A. Phillips³⁷, sygnalizuję konieczność zachowania ostrożności przy stosowaniu tego modelu do oceny postępowania osób wywodzących się z mniejszości kulturowych, a więc do grup kulturowych o widocznych odmiennościach względem grupy dominującej. Dostrzegam w tym dodatkowe uzasadnienie dla stworzenia warunków do wzięcia pod uwagę argumentu z kultury w konkretnych stanach faktycznych.

³⁴ Z. Ćwiąkański, M. Szewczyk, A. Zoll, *op. cit.*, s. 41.

³⁵ A. Barczak-Oplustil, *Przegląd orzecznictwa Sądu Najwyższego i sądów apelacyjnych*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2004, nr 2, s. 199.

³⁶ A.D. Renteln, *op. cit.*, s. 187.

³⁷ Zob. A. Phillips, *Multiculturalism without Culture*, Princeton–Oxford 2007.

DZIAŁANIE NA PODSTAWIE IMPERATYWU KULTUROWEGO JAKO POZAUSTAWOWA OKOLICZNOŚĆ WYŁĄCZAJĄCA PRZYPISANIE WINY

Jak już wskazałam, postąpienie w zgodzie z własnym imperatywem kulturowym stanowi uzasadnioną okoliczność powodującą wadliwość procesu decyzyjnego sprawcy przestępstwa motywowanego kulturowo, a co za tym idzie może prowadzić do wyłączenia jego winy w oparciu o zawartą w art. 1 § 3 k.k. klauzulę zawinienia.

Podstawą dla tej tezy są poczynione we wcześniejszej części opracowania uwagi dotyczące wpływu kultury na jednostkę oraz siły oddziaływania norm kulturowych. Rozwijając ten wątek, w zakresie dopuszczalnym przez ramy niniejszego artykułu, jedynie sygnalizuję w tym miejscu, że na uwzględnienie zasługuje dorobek psychokulturalistów, przede wszystkim R. Lintona, wykazujący głęboki związek pomiędzy przynależnością kulturową i osobowością oraz zachowaniem jednostki³⁸. Należy przy tym zaznaczyć, że związek ten nie oznacza, iż przenoszę ocenę zawinienia na przestrzeń analizy osobowości sprawcy. Stoję na stanowisku, że głęboko zakorzenione postawy wynikające ze zinternalizowania przez konkretnego sprawcę imperatywów kulturowych mogą prowadzić do sytuacji konfliktu normy kulturowej oraz normy prawnej, w których da on posłuch tej pierwszej, w zgodzie ze swoim systemem postaw i wartości. Zarzut zawinienia odnosi się więc do procesu decyzyjnego, w którym przewagę nad koniecznością podjęcia zachowania zgodnego z normą prawną uzyskuje konieczność realizacji własnego imperatywu kulturowego, a nie do samego ukształtowania osobowości sprawcy. Internalizacja normy kulturowej może uniemożliwiać pełne zrozumienie normy prawnej. Pełne zrozumienie oznaczałoby w tym przypadku „internalizację normy, jej introjekcję, nabranie wewnętrznego przekonania o jej słuszności, przyjęcie jej do swojego wewnętrznego systemu normatywnego”³⁹. z braku głębokiego zrozumienia dla normy prawnej, w połączeniu z siłą oddziaływania normy kulturowej może zrodzić się anormalna sytuacja motywacyjna, działanie w obliczu której prowadzić będzie do konieczności uznania, że sprawca nie miał możliwości dania posłuchu normie sankcjonowanej.

Warto w tym miejscu przytoczyć analizowany przez M. Grzyb art. 15 peruwiańskiego Kodeksu karnego, wprowadzający tzw. kulturowo uwarunkowany błąd co do oceny prawnej czynu oraz co do zrozumienia⁴⁰. Autorka samodzielnie przetłumaczyła ten przepis w następujący sposób: „Art. 15. Kto z powodu swojej

³⁸ R. Linton, *Kulturowe podstawy osobowości*, Warszawa 2000, s. 169–172.

³⁹ M. Grzyb, *Kulturowo uwarunkowany błąd co do oceny prawnej czynu*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2010, nr 3, s. 25.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 24–26.

kultury lub zwyczajów popełnia czyn karalny bez możliwości zrozumienia (rozpoznania) jego przestępnego charakteru lub pokierowania swoim postępowaniem zgodnie ze zrozumieniem, nie podlega odpowiedzialności karnej. Jeżeli z tego samego powodu możliwość ta jest ograniczona, kara zostanie złagodzona”⁴¹. Moją uwagę przykuła szczególnie druga część pierwszego zdania przywołanego przepisu, odnosząca się do możliwości pokierowania przez sprawcę swoim postępowaniem zgodnie ze zrozumieniem. Uzasadniony jest w mojej ocenie wniosek, że nie jest to klasyczna postać prawnokarnego błędu, a raczej okoliczność wyłączająca winę oraz potencjalnie umniejszająca jej stopień⁴², stypizowana przez peruwiańskiego ustawodawcę. Możliwość pokierowania postępowaniem jest charakterystyczną przesłanką przypisania winy, a pojęcie zgodności ze zrozumieniem, zinterpretowane w odniesieniu do przytoczonego przeze mnie wyżej znaczenia tego słowa, uzasadnia przekonanie, że jest to w istocie okoliczność uniemożliwiająca przypisanie winy ze względu na brak głębokiej internalizacji normy prawnej przez sprawcę, który wynika z jego przynależności kulturowej. Zgodnie z art. 15 peruwiańskiego Kodeksu karnego niemożliwe jest pociągnięcie do odpowiedzialności osoby, która nie dała posłuchu normie sankcjonowanej, ponieważ zinternalizowana przez nią norma kulturowa na to nie pozwala. W przypadku, gdy przypisanie winy sprawcy jest możliwe, należy wziąć pod uwagę jej stopień, aby odpowiednio dostosować dolegliwość kary⁴³. Jakkolwiek peruwiański Kodeks karny nie posługuje się wprost pojęciem imperatywu kulturowego, posiłkując się rozważaniami o sile oddziaływania norm kulturowych, uznaję, że to właśnie tego rodzaju wzorce kulturowe będą prowadzić do tak głębokiego braku możliwości zrozumienia normy prawnej, że wykluczał będzie on przypisanie sprawcy winy.

Podobnie do interesującej peruwiańskiej regulacji odnosi się D. Bek, nawiązując do kazusów tzw. zabójstw honorowych. Słusznie zauważa, że art. 15 peruwiańskiego Kodeksu karnego mógłby mieć zastosowanie do sprawców przestępstw motywowanych kulturowo, popełnianych ze świadomością godzenia w dobra pokrzywdzonego, ale jednocześnie z głębokim przekonaniem o braku możliwości podjęcia zachowania zgodnego z normą prawną ze względu na pozystawanie pod silnym wpływem imperatywu kulturowego⁴⁴. W takiej sytuacji mimo że sprawca ma świadomość treści normy sankcjonowanej i prawnego znaczenia swojego postępowania, nie jest on w stanie dać jej posłuchu, przypisuje bowiem wyższe znaczenie własnemu wzorcowi kulturowemu.

⁴¹ *Ibidem*, s. 20.

⁴² Podobnie D. Bek, *op. cit.*, s. 362. Należy jednak podkreślić, że peruwiańska doktryna prawa karnego nie jest zgodna co do charakteru instytucji uregulowanej w art. 15 peruwiańskiego Kodeksu karnego, stąd nie da się ostatecznie o nim przesądzić. Tak: M. Grzyb, *Kulturowo uwarunkowany błąd...*, s. 23–24.

⁴³ *Ibidem*, s. 20.

⁴⁴ D. Bek, *op. cit.*, s. 362–363.

Należy w tym miejscu zaznaczyć okoliczność istotną z punktu widzenia analizy na gruncie polskich realiów prawnych. Mimo że przykład zabójstwa honorowego dobrze pokazuje schemat działania imperatywu kulturowego oraz jego znaczenie dla przypisania winy, to zastosowanie go w pełni w naszych lokalnych realiach mogłoby stanowić problem ze względu na wiążące Polskę uregulowania konwencji stambulskiej⁴⁵. Przytoczenie tego przykładu, podążając za D. Bek, miało na celu wyłącznie zobrazowanie relacji pomiędzy przypisaniem winy a przynależnością kulturową.

Należałoby zastanowić się, czy polska regulacja prawno-karna nie potrzebuje swojego własnego peruwiańskiego art. 15. Odnosi się to wyłącznie do tej części tego przepisu, która została wyżej omówiona, ponieważ uwzględnienie argumentu z kultury jako uzasadnienia błędu co do faktu czy też co do prawa jest możliwe już na gruncie aktualnie obowiązującego polskiego Kodeksu karnego. Kwestię tę wyłącznie sygnalizuję ze względu na fakt, że zawęziłam zakres rozważań do obrony przez kulturę w jej wolicjonalnym wariacie, a więc do sytuacji, w której sprawca ma pełne rozeznanie co do okoliczności i prawnego znaczenia swojego zachowania.

Zdaniem D. Bek wprowadzenie nowej stypizowanej okoliczności wyłączającej winę może być „jedyną metodą uwzględniania w postępowaniu karnym wpływu imperatywu kulturowego na sprawcę czynu zabronionego”⁴⁶. Taki pogląd autorka uzasadnia istnieniem sporu o charakter katalogu okoliczności wyłączających winę, wskazując, że dla zwolenników poglądu o zamknięciu tego zbioru niedopuszczalne byłoby uwzględnianie argumentu z kultury jako okoliczności istotnej z punktu widzenia oceny procesu motywacyjnego sprawcy, wyłącznie w oparciu o ogólną klauzulę zawinienia z art. 1 § 3 k.k. Autorka sugeruje wprowadzenie przepisu, który uzależniałby wyłączenie winy od „imperatywnego charakteru normy kulturowej oraz siły jej oddziaływania na sprawcę – niemożności

⁴⁵ Mam tu na myśli art. 42 Konwencji Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej, sporządzonej w Stambule dnia 11 maja 2011 r. (Dz.U. 2015, poz. 961, ze zm.): „1. Strony podejmą konieczne środki ustawodawcze lub inne środki w celu zapewnienia, by w postępowaniu karnym wszczętym w związku z popełnieniem któregośkolwiek z aktów przemocy objętych zakresem niniejszej konwencji, kultura, zwyczaj, religia, tradycja lub tak zwany «honor» nie stanowiły usprawiedliwienia popełnienia takiego aktu”. Analiza tego przepisu wykracza jednak poza ramy niniejszego opracowania. Należy jednak odnotować, że w literaturze wskazuje się na wątpliwości co do pojęcia usprawiedliwienia (*justification*) w zakresie tego, czy chodzi wyłącznie o całkowite wyłączenie odpowiedzialności karnej, czy również o jej złagodzenie. Przyjęcie określonej interpretacji rzutuje na dopuszczalność oraz na granice stosowania obrony przez kulturę. Por. D. Bek, *op. cit.*, s. 365; E. Kowalewska-Borys, E. Truskołaska, *Konwencja Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej z 2011 r. – zagadnienia wybrane*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2014, nr 15, s. 89–90.

⁴⁶ D. Bek, *op. cit.*, s. 366.

swobodnego pokierowania swoim zachowaniem”⁴⁷. Nowelizacja Kodeksu karnego w zaproponowanym zakresie dałaby pewien margines pewności sprawcom przestępstw motywowanych kulturowo, którzy w istocie w czasie czynu pozostawali pod wpływem imperatywu kulturowego i z tego względu niemożliwe jest przypisanie im winy⁴⁸.

Nie sposób nie zgodzić się z D. Bek co do tego, że wprowadzenie nowej, ustawowej okoliczności wyłączającej winę, bazującej na wpływie imperatywu kulturowego, rozwiązałoby wskazane wyżej problemy i wątpliwości. Należy się jednak zastanowić, czy taka regulacja jest konieczna. Trzeba pamiętać o tym, że kwestie nowelizacji ustaw karnych leżą w gestii władzy ustawodawczej, a więc to od osób reprezentujących te organy zależy, czy taka zmiana w przepisach zostanie wprowadzona. Do czasu podjęcia przez prawodawcę określonych decyzji sprawy przestępstw motywowanych kulturowo, których swoboda pokierowania swoim postępowaniem była wyłączona wskutek wpływu imperatywu kulturowego, pozostawałaby w procesie karnym bez należytej ochrony. Zostało już przeze mnie wskazane przy okazji omawiania sporu o charakter katalogu okoliczności wyłączających winę, że sytuacje, w których faktyczne przypadki wyłączenia winy nie zostają uwzględnione podczas oceny odpowiedzialności karnej ze względu na ich niestypizowanie w ustawach karnych, mogą prowadzić do niesprawiedliwości, a także do niezgodności z Konstytucją zapadłych orzeczeń. Należy pamiętać, że wina stanowi legitymację do stosowania kary wobec sprawcy, trudno więc zaakceptować tezę, że osoba, której faktycznie winy przypisać nie można, będzie odpowiadała karnie ze względu na nieuwzględnienie jej szczególnej sytuacji motywacyjnej w regulacji prawnokarnej.

Mimo że zgadzam się z D. Bek co do tego, że wyraźne ujęcie wpływu imperatywu kulturowego jako kodeksowej okoliczności wyłączającej winę ułatwiłoby uwzględnienie argumentu z imperatywu kulturowego w praktyce, to jednocześnie stoję na stanowisku, że nie oznacza to niemożności jej stosowania w oparciu o ogólną klauzulę zawinienia z art. 1 § 3 k.k. Sprawca, któremu nie można przypisać winy w czasie czynu, nie podlega odpowiedzialności karnej. Uznając, że wpływ imperatywu kulturowego na jednostkę wywodzącą się z mniejszości kulturowej może być na tyle silny, że w czasie czynu podjęcie zachowania zgodnego z normą prawną, a sprzecznego z normą kulturową, jawi się dla niej jako niemożliwe, należy również zaakceptować, że będą występować sytuacje, w których będzie to prowadziło do wyłączenia swobody pokierowania postępowaniem, a w rezultacie do wyłączenia możliwości przypisania winy. W świetle treści art. 1 § 3 k.k. oraz zasady godności ludzkiej i celów procesu karnego dopuszczenie potraktowania imperatywu kulturowego jako niestypizowanej okoliczności wyłączającej winę

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*.

należy uznać za uzasadnione. Tym samym wprowadzenie dodatkowej regulacji nie jest konieczne, a uwzględnianie wpływu imperatywu kulturowego na proces decyzyjny sprawcy jest możliwe już na gruncie aktualnie obowiązującej regulacji karnej.

Za postawioną przeze mnie tezę przemawiają również kwestie funkcji prawa karnego, zwłaszcza funkcji gwarancyjnej, jak również funkcji karania. W szczególności mam tu na myśli względy prewencji indywidualnej oraz ogólnej. Zasada *nullum crimen sine culpa* oraz art. 1 § 3 k.k., będący jej wyrazem, stanowią podstawę funkcjonowania gwarancji dla sprawcy czynu zabronionego, którego wina w czasie jego popełnienia była wyłączona. Jednostka nie podlega karze, jeżeli nie da się jej przypisać winy w czasie czynu, tym samym przepisy materialne i proceduralne powinny zapewniać jej możliwość powoływania się na wszelkie okoliczności mogące wskazywać na wyłączenie winy, w tym na wpływ imperatywu kulturowego. W przypadku, gdy ustawy karne wprost nie wskazują na daną okoliczność, podstawą jej przywołania w postępowaniu karnym może być ogólna klauzula zawinienia z art. 1 § 3 k.k. W przeciwnym razie ciężko jest mówić o pełnej realizacji funkcji gwarancyjnej. Odnośnie do funkcji karania należy wskazać na kwestie związane z prewencją. z perspektywy indywidualno-prewencyjnej jej skuteczność uzależniona jest od zrozumienia przez sprawcę treści oraz racji wyroku skazującego. Trudno mówić o pełnym zrozumieniu podstaw ukarania przez osobę, która zinternalizowała odmienny, przynajmniej w części, system wartości niż ten, na którym te podstawy są oparte. Tezę tę można poprzeć również dorobkiem psychokulturalizmu co do wniosków o efektywności prowadzenia przymusowej akulturacji przedstawicieli kultur mniejszościowych za pośrednictwem środków prawnokarnych⁴⁹. Proces przymusowej akulturacji uznaje się nie tylko za krzywdzący, lecz także za nieskuteczny.

Należy podkreślić, że podjęte tu zagadnienie jest przeze mnie rozpatrywane z perspektywy realizacji aktualnych celów kryminalno-politycznych, w wymiarze prewencji zarówno indywidualnej, jak i generalnej⁵⁰. Stojąc na stanowisku, że problem wielokulturowości jest, a na pewno staje się, aktualnym problemem kryminalno-politycznym, stawiam pytanie o to, w jaki sposób można interpretować aktualne przepisy Kodeksu karnego dotyczące winy, tak aby do niego przystawały. Odpowiedzią na wyzwanie, jakim jest wielokulturowość, jest konieczność otwarcia prawa karnego na sytuacje, w których sprawcy przestępstw motywowanych kulturowo, świadomi prawnego znaczenia swojego zachowania, naruszają normy sankcjonowane, nie mogąc w istocie inaczej pokierować swoim postępowaniem.

⁴⁹ O krzywdzącym oraz nieefektywnym charakterze przymusowej akulturacji pisał R. Linton (*op. cit.*, s. 169–172), a także badacze spoza nurtu psychokulturalizmu, chociażby W. Kymlicka (*Multicultural Citizenship: a Liberal Theory of Minority Rights*, New York 2003, s. 75–76).

⁵⁰ A. Barczak-Oplustil, *Sporne zagadnienia...*, s. 83.

Zdaje się, że na gruncie aktualnie obowiązującego Kodeksu karnego taką możliwość daje art. 1 § 3. Zaznaczam, że przywołanie przeze mnie tych kwestii ma na celu wyłącznie zwrócenie uwagi na zakorzenienie kwestii przypisania odpowiedzialności karnej w przestrzeni społecznej, która ulega przemianom wraz z rozwojem ludzkości. Niewątpliwie stosowanie prawa karnego w społeczeństwie wielokulturowym wymaga zwrócenia większej uwagi na rzeczywistość pozaprawną, nie tracąc jednocześnie z pola widzenia fundamentalnych zasad systemu, w tym m.in. jego funkcji gwarancyjnej.

Należy w tym miejscu wskazać, że dopuszczalność stosowania obrony przez kulturę nie jest przesądzona. Podnoszone są przede wszystkim wątpliwości co do potencjalnych nadużyć w powoływaniu się przez sprawców na argumenty z kultury, jak również spięcia na płaszczyźnie obrony przez kulturę oraz podstawowych praw człowieka⁵¹. Stoję na stanowisku, że wątpliwości te mogą być w dużej mierze złagodzone poprzez wypracowanie odpowiedniego modelu stosowania tej instytucji w polskich realiach prawnych, z doprecyzowaniem warunków koniecznych do spełnienia w stanie faktycznym, aby doszło do skutecznego wyłączenia możliwości przypisania albo zmniejszenia stopnia winy. Dobrym początkiem w tym zakresie są proponowane przez D. Bek merytoryczne warunki uznania wpływu imperatywu kulturowego jako okoliczności wyłączającej winę, tj. imperatywnego charakteru normy kulturowej oraz jej silnego oddziaływania na sprawcę, skutkującego niemożnością pokierowania swoim postępowaniem⁵². Odmienne od tej autorki uważam, że niekoniecznie muszą one zostać bezpośrednio zinstytucjonalizowane na kanwie regulacji prawnokarnej, mogą bowiem stanowić wskazówki do stosowania już obowiązującego art. 1 § 3 k.k. w ujęciu przedstawionym przeze mnie wyżej.

PODSUMOWANIE

Uważam, że istota winy ma swoje źródło w rzeczywistości pozaprawnej, a regulacje prawne odnoszące się do przesłanek przypisania winy oraz okoliczności ją wyłączających albo umniejszających stanowią odpowiedź prawodawcy na tę rzeczywistość oraz próbę jej uporządkowania⁵³. Jednocześnie zdaję sobie sprawę z faktu, że odnalezienie i stypizowanie wszystkich sytuacji, w których jednostka nie jest w stanie pokierować swoim postępowaniem, ze względu na ich różnorodność i bogactwo jawi się jako zabieg niemożliwy do zrealizowania.

⁵¹ Por. np. D.W. Sikora, *Differing Cultures, Differing Culpabilities? a Sensible Alternative, Using Cultural Circumstances as a Mitigating Factor in Sentencing*, "Ohio State Law Journal" 2001, vol. 62(5), s. 1708.

⁵² D. Bek, *op. cit.*, s. 366.

⁵³ A. Barczak-Oplustil, *Sporne zagadnienia...*, s. 80.

Niemожność stworzenia regulacji perfekcyjnej nie może jednak prowadzić do sytuacji, w której osądzone i ukarane będą osoby, którym faktycznie nie da się przypisać winy w czasie czynu. Taki może być rezultat wykluczenia korzystania z ogólnej klauzuli zawinienia do wyłączenia przypisania winy osobom, których anormalne sytuacje motywacyjne nie znalazły odzwierciedlenia w ustawach karnych.

Tym samym podkreślam, że sytuacje niemożności pokierowania swoim postępowaniem przez osoby działające na podstawie imperatywu kulturowego mieszczą się w zakresie zastosowania art. 1 § 3 k.k., wyłączając możliwość pociągnięcia tych osób do odpowiedzialności karnej ze względu na brak zawinienia. Dostrzegam równocześnie potrzebę doprecyzowania kryteriów takiego stosowania, uznając treść propozycji D. Bek jako dobry punkt wyjścia⁵⁴. Zaznaczam przy tym, że obecny stan prawny pozwala na uwzględnianie argumentu z imperatywu kulturowego przy rozważaniu możliwości przypisania winy sprawcy przestępstwa motywowanego kulturowo, a tym samym nie zgadzam się z D. Bek co do tego, że znowelizowanie przepisów jest konieczne w tym zakresie.

BIBLIOGRAFIA

LITERATURA

- Barczak-Oplustil A., *Przegląd orzecznictwa Sądu Najwyższego i sądów apelacyjnych*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2004, nr 2.
- Barczak-Oplustil A., *Sporne zagadnienia winy w prawie karnym. Zarys problemu*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2005, nr 2.
- Bek D., *Obrona przez kulturę. Analiza na gruncie polskiego prawa karnego*, Warszawa 2018.
- Broeck J. van, *Cultural Defence and Culturally Motivated Crimes*, „European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice” 2001, vol. 1.
- Burszta W.J., *Antropologia kultury*, Poznań 1998.
- Ćwiąkalski Z., Szewczyk M., Zoll A., [w:] *Komentarz do Kodeksu karnego. Część ogólna*, red. K. Buchała, Warszawa 1994.
- Dudek M., *Czy każda kultura zasługuje na obronę? Kilka wątpliwości dotyczących cultural defense i prawa karnego w dobie multikulturalizmu*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2011, nr 2.
- Gardocki L., *Prawo karne*, Warszawa 2003.
- Grześkowiak A., Zwoliński I. (red.), *Aksjologiczne podstawy polskiego prawa karnego w perspektywie jego ewolucji*, Bydgoszcz 2017.
- Grzyb M., *Kulturowo uwarunkowany błąd co do oceny prawnej czynu*, „Czasopismo Prawa Karnego i Nauk Penalnych” 2010, nr 3.
- Grzyb M., *Przestępstwa motywowane kulturowo. Aspekty kryminologiczne i prawnokarne*, Warszawa 2016.
- Kowalewska-Borys E., Truskołaska E., *Konwencja Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej z 2011 r. – zagadnienia wybrane*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2014, nr 15, DOI: <https://doi.org/10.15290/bsp.2014.15.06>.

⁵⁴ D. Bek, *op. cit.*, s. 365–366.

- Kowalewska-Lukuć M., *Wina w prawie karnym*, Warszawa 2019.
- Kymlicka W., *Multicultural Citizenship: a Liberal Theory of Minority Rights*, New York 2003.
- Linton R., *Kulturowe podstawy osobowości*, Warszawa 2000.
- Łodziński S., *Wielokulturowość i prawa mniejszości. Zmieniające się wizje integracji imigrantów w Europie*, [w:] *Wielokulturowość – międzykulturowość – transkulturowość w perspektywie europejskiej i pozaeuropejskiej*, red. A. Barska, M. Korzeniowski, Opole 2007.
- Marek A., *Prawo karne*, Warszawa 2004.
- Ossowska M., *Motywy postępowania. z zagadnień psychologii moralności*, Warszawa 2002.
- Phillips A., *Multiculturalism without Culture*, Princeton–Oxford 2007.
- Renteln A.D., *The Cultural Defense*, New York 2004, DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780195154023.001.0001>.
- Sikora D.W., *Differing Cultures, Differing Culpabilities? a Sensible Alternative, Using Cultural Circumstances as a Mitigating Factor in Sentencing*, "Ohio State Law Journal" 2001, vol. 62(5).
- Sitarz O., *Culture defence a polskie prawo karne*, „Archiwum Kryminologii” 2007–2008, vol. 19–20.
- Wąsek A., *Kodeks karny. Komentarz*, t. 1, Gdańsk 1996.
- Zakrzewski P., *Stopniowanie winy w prawie karnym*, Warszawa 2016.
- Zoll A., *Art. 1*, [w:] *Kodeks karny. Część ogólna*, t. 1, cz. 1: *Komentarz do art. 1–52*, red. W. Wróbel, A. Zoll, Warszawa 2016.

AKTY PRAWNE

- Konwencja Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej, sporządzona w Stambule dnia 11 maja 2011 r. (Dz.U. 2015, poz. 961, ze zm.).
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (t.j. Dz.U. 2024, poz. 17, ze zm.).

ABSTRACT

Similarly to culturally determined habits such as greetings, culture reaches the deepest spheres of human activity – those related to values, behavior patterns and sanctions connected to the breach of those patterns. The Anglo-Saxon institution of cultural defense is an example of the legal system's response to a situation of cultural conflict – a conflict an individual might experience when an internalized cultural norm is contradictory to a binding legal norm on the territory, where they live and stay. The basis of cultural defense – mitigating or excluding one's criminal responsibility in a situation where they violate a legal norm while staying to their cultural norm – is an assumption that no one, not even the state apparatus, has a monopoly over values and behaviors related to them. One of the spheres where cultural defense could be applied is guilt. The author states a thesis that there is a possibility of a situation in which a cultural norm and its influence on an individual is so strong that it de facto disrupts their decisive process, putting them in an abnormal motivational situation. Following this thesis, the author poses a question whether there is a possibility of limiting one's guilt because of their behavior being influenced by a cultural imperative. Furthermore, the author proposes a legal basis for the assumption – Article 1 § 3 of the Polish Criminal Code. The proposed interpretation enables an application of "cultural defense" in the sphere of guilt, without additional legislative activities.

Keywords: cultural defense; culturally motivated crimes; cultural imperative; guilt; attribution of guilt

ABSTRAKT

Podobnie jak ludzie posiadają kulturowo zdeterminowane zwyczaje odnoszące się do tak prostych rzeczy jak chociażby sposoby powitania, tak samo kultura sięga do najgłębszych warstw ludzkiej działalności – tej związanej z wartościami, wzorcami zachowania i sankcjami odchylenia od tego wzorca. Anglosaska instytucja obrony przez kulturę stanowi przykład odpowiedzi systemu prawnego na sytuację, w której jednostka doświadcza konfliktu pomiędzy normą kulturową zinternalizowaną w procesie socjalizacji a normą prawną obowiązującą na terytorium, na którym obecnie żyje i przebywa. U podstaw obrony przez kulturę – zmniejszenia lub wyłączenia odpowiedzialności karnej osoby, która zachowuje się niezgodnie z normą prawną, zachowując lojalność wobec własnej normy kulturowej – leży przekonanie o tym, że nikt, nawet władza państwowa, nie ma na danym terytorium monopolu na wartości i powiązane z nimi zachowania. Jako jedną z płaszczyzn stosowania obrony przez kulturę wskazuje się płaszczyznę zawinienia. Autorka stawia tezę o możliwości zaistnienia sytuacji, w której oddziaływanie normy kulturowej jest tak silne, że de facto w znacznym stopniu wpływa na proces decyzyjny jednostki, stawiając ją w anormalnej sytuacji motywacyjnej. Podążając za tą tezą, stawia pytanie o możliwość ograniczenia stopnia winy jednostki działającej pod wpływem zinternalizowanej normy kulturowej, a także wskazuje potencjalną kwalifikację prawną takiej sytuacji – ogólną klauzulę zawinienia z art. 1 § 3 Kodeksu karnego. Proponowana interpretacja umożliwia uwzględnienie wpływu normy kulturowej na zachowanie sprawcy przestępstwa bez dodatkowych zabiegów legislacyjnych.

Słowa kluczowe: obrona przez kulturę; przestępstwa motywowane kulturowo; imperatyw kulturowy; zawinienie; przypisanie winy